

ЗА НАЦЫЯНАЛЬНАЕ АБЛІЧЧА МОВЫ

(Тэарэтычная спадчына і творчая практыка У. Дубоўкі)

Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гады ХХ ст. супала з перыядам найбольшай увагі і найбольшай актыўнасці грамадства ў адносінах да яе і ў той жа час з перыядам сваасаблівага раздарожжа ў гісторыі моўнай нормы. Хаця ў структурных адносінах як сродак камунікацыі беларуская мова ўжо тады набыла амаль усе сучасныя рысы, аднак эканамічнае становішча, інтэнсіўнае грамадска-палітычнае жыццё, пашырэнне сферы выкарыстання патрабавалі неадкладнага ўдасканалення лексічнага складу, грамадска-палітычнай і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, графічных і правапісна-граматычных сродкаў. Прычым вырашэнне гэтых задач неабходна было весці комплексна, без падзелу на першасныя і другасныя.

Бадай, галоўным правадніком моўнай палітыкі на Беларусі ў той час быў Інстытут беларускай культуры, рэарганізаваны ў 1928 г. ў Акадэмію навук БССР. Менавіта з дзейнасцю гэтай установы, дзе працавалі М. Байкоў, Ц. Гартны, У. Ігнатоўскі, Я. Карскі, Я. Колас, Я. Купала, Я. Лёсік, С. Некрашэвіч і іншыя выдатныя дзеячы беларускай культуры, звязаны найбольшыя поспехі ў справе нармалізацыі тагачаснай беларускай літаратурнай мовы.

Але, каб поўнасцю ацаніць зробленае ў 20-я гады, даўно наспела патрэба звярнуць увагу на суб'ектыўна творчы пачатак у гэтай рабоце, бо сённяшняя мадэль нарматыўна-стылістычнай сістэмы складвалася не толькі навуковымі цэнтрамі, а і асобнымі таленавітымі пісьменнікамі, работнікамі культуры.

Мы ж спынімся на той мадэлі, якую прапанаваў, тэарэтычна асэнсаваў і паслядоўна ажыццяўляў у творчай дзейнасці вядомы паэт, перакладчык, шчыры прыхільнік беларускай культуры У. Дубоўка. Распачата я ім работа па зберажэнню сінанімічнага багацця беларускай мовы, захаванне яе нацыянальных асаблівасцей і сцягоння прыцягвае ўвагу сваёй надзённасцю і актуальнасцю.

Нармальнае развіццё любой літаратурнай мовы звязана ў першую чаргу з вырашэннем практычных задач пашырэння літаратурнага слоўніка і упарадкавання яго набыткаў.

Беларуская мова ў гэтых адносінах не выключэнне. Мастацкія творы, публіцыстычныя і навуковыя тэксты, якія друкаваліся на ёй у 20-я гады нашага стагоддзя, былі літаральна перанасычаны вялікай колькасцю дыялектызмаў, паланізмаў, дублетаў-русізмаў, штучных наватвораў, што замаруджвала і без таго складанага працэсы яе нармалізацыі. Акрамя таго, як адзначаў У. Дубоўка, менавіта такія творы знеахвочвалі беларускага чытача ад чытання беларускай літаратуры, давалі недабражасны матэрыял таму, хто імкнецца вывучаць беларускую мову, адмоўнае і няправільнае ўяўленне пра сучасную беларускую мову¹. А гэта, ў сваю чаргу, адмоўна ўплывала на далейшае развіццё ўсёй нацыянальнай культуры, на рост нацыянальнай свядомасці. Таму, каб прадухіліць многія негатыўныя вынікі палітыкі беларусізацыі, неабходна была строгая навукова абгрунтаваная праграма ўдасканалення літаратурнай мовы, якая ў той жа час не супярэчыла б аб'ектыўным законам развіцця яе ўнутранай структуры. Праграма, у якой знайшлі б адлюстраванне ўзгодненыя прыцыпы, на падставе якіх дыялектызмы, наватворы і запазычаныя ўзбагачалі б, а не засмечвалі літаратурную мову.

Да складання такой праграмы і меў пэўнае дачыненне У. Дубоўка падчас дыскусіі, выкліканай абмеркаваннем пытанняў культуры беларускай мовы.

Згодна з меркаваннямі пісьменніка, літаратурная мова павінна ўзбагачацца за кошт розных пластоў лексікі: наветалізмаў (г. зн. дыялектызмаў), запазычанняў, вытворча-прафесійнай і навуковай тэрміналогіі, старажытных слоў, наватвораў, абавязковай умовай для ўвядзення якіх з'яўляецца выканаанне шэрагу прыватных і агульных патрабаванняў. Менавіта яны, на яго думку, павінны абмяжоўваць удзельную вагу кожнай асобнай групы лексем, рэгуляваць іх колькасць.

Сярод усіх пералічаных лексічных пластоў асноўную ролю ў працэсе папаўнення літаратурнага слоўніка У. Дубоўка адводзіць народнай мове, так званым паветалізмам. Прыватнае патрабаванне да такіх слоў адзінае — тэрытарыяльная распаўсюджанасць.

«Кожнае слова жывой народнай мовы, якое спатыкаецца на ўсім этнаграфічным абшары, можна і трэба ўжываць у літаратурнай мове. Сюды ж адносяцца і такія словы, якія з якой-небудзь прычыны зніклі ў асяродку. Скажам, слова спатыкаецца на Гарадзеншчыне і Магілёўшчыне або на Віцебшчыне і на Палессі, але не ўжываецца на Меншчыне, — такое слова таксама мае ўсе падставы быць у літаратурнай мове»².

Практыка пацвердзіла жыццядзейнасць гэтых назіранняў У. Дубоўкі. А з 60-х гадоў атрымалі яны належную ацэнку і ў беларускім мовазнаўстве³. Непрыняцце іх у 20-я гады часткова можна растлумачыць сацыяльна-эканамічнымі і палітычнымі ўмовамі развіцця беларускай культуры, меркаваннямі многіх майстроў слова абмежаваць ужыванне дыялектызмаў у мастацкіх творах, непаслядоўнасцю выкапанання агульных патрабаванняў да знойдзенага слова самім пісьменнікам. Напрыклад, адзінай падставай для увядзення ў літаратурную мову слоў жось, сутока (для абазначэння збегу галосных), турэц, чмарпасць, нажутка, хлуд, шчамлёткі, дойд і іншых было катэгарычнае сцверджанне У. Дубоўкі, што ўжываюцца яны на ўсім этнаграфічным абшары Беларусі⁴. А гэта іншы раз не адпадала рэальнасці.

Праўда, ў далейшай сваёй творчай дзейнасці паэт неаднаразова вяртаўся да такіх слоў, правяраючы іх на мілагучнасць, знітанасць з асноўнай слоўнікавай масай, прад'яўляючы іншыя агульныя патрабаванні, акрэсленыя ўласнай праграмай.

Вось толькі адзін прыклад з верша ў розных рэдакцыях:

Прамерыць гоні шмат разоў араты, пакуль даручыць зерне пухкай глебе; ня раз вачыма павартуе ў небе збытэчнай хмары для засмаглай шаты.

(Узвышша. 1927. № 4. С. 3)

Прамерыць гоні шмат разоў араты, пакуль даручыць зерне пухкай глебе; не раз вачыма павартуе в небе спарнейшай хмары для засмаглай шаты.

(Выбр. тв. Мн., 1965, Т. 1. С. 143.)

Спрэчным і складаным было ў 20-я гады і пытанне аб запазычаннях. Адсутнасць адзіных падыходаў садзейнічала таму, што ў друк трапляюць шматлікія іншамоўныя словы пераважна з рускай і польскай моў, якія не спрыялі нармалізацыі літаратурнай мовы. Сустрэкаюцца яны і ў творах У. Дубоўкі. «Каля левага вуха закапала кроў. Гэта паддало пэнду...» (Аршанскі Маладняк. 1925. № 1. С. 5); «Пачоўнасць рыхтэна у лазні распарылася летам...» (там жа С. 7); «Хваля мкнецца імгэтно на скалы...» (Т. 1. С. 71); «Адкуль да нас каснуўся гэты сум...» (Т. 1. С. 153); «... бежанства і звязаныя з ім нэйдза, галадоўкі не спрыялі ні ў якім памеры творчай працы» (Узвышша. 1927. № 3. С. 149).

Напэўна, гэтыя спробы іншамоўнай лексікі ў кантэксце і абумовілі шэраг прыватных тэарэтычных разважанняў адносна іх ужывання. «Я не праціўнік, а прыхільнік запазычанняў з суседніх моваў, — заяўляе У. Дубоўка, — але толькі ў тым выпадку, калі гэта вымагаецца неабходнасцю»⁵. Узбагачацца ж лексіка беларускай мовы, на яго думку, павінна толькі за кошт інтэрнацыянальных слоў, за кошт безэквівалентнай лексікі, якая павінна пераносіцца ў беларускія тэксты ў марфалагічна незменнай форме. «Мы не павінны, бо гэта не мэтазгодна, замяняць беларускімі словамі тыя іншакраёвыя словы, якія нельга перадаць дакладна нашымі словамі. Так, напрыклад, у дзе-якім «слоўніку» гібрыд і гермафрадыт аб'яднаны адным словам мяшанец»⁶. Тыя ж лексемы, якія ўносяць у справу блытаніну, з'яўляюцца праяўленнем неахайнасці, трэба заўсёды і рашуча выкідваць з ужытку. Да ліку такіх слоў, напрыклад, у рэцэнзіі на кнігу вершаў Я. Журбы «Заранкі» (Мн., 1924) адносяць ён мал і стар, май (травень), станкох (варштатах), скаваў ланшугамі (закаваў у ланцугі)⁷.

Аднак яскравым сведчаннем пазіцыі У. Дубоўкі да запазычанняў служыць прапанова аб замене лінгвістычных тэрмінаў дыфтонг і афрыката, якія ўжо ў праекце «Слоўніка граматычна-лінгвістычнай тэрміналогіі» (Мн., 1927) падаваліся без дублетных пар, беларускім словам згук⁸. Сутнасць гэтай пазіцыі можна вытлумачыць не інакш як імкнен-

нем паэта пры любым зручным моманце пазбаўляцца «іншакраёвых» слоў, аддаючы перавагу ўласным моўным рэсурсам. Стварэнню ж тэрміналагічных матэрыялаў, павелічэнню слоўніка і замацаванню дасягненняў роднай мовы найлепшым чынам, згодна з далейшымі разважаннямі У. Дубоўкі, будуць спрыяць словы рамесніцкія і навуковыя, калі яны не адносяцца да вузкай спецыяльнасці. Іх скарыстанне павінна быць абумоўлена ў першую чаргу неабходнасцю поўнага адлюстравання назіранняў за жыццём, а па-другое, стварэннем літаратурнай мовы максімальна набліжанай да мовы працоўных мас⁹.

У гэтым жа кантэксце асабліва заўзята падтрымліваў У. Дубоўка і ідэю звароту да лексікі старабеларускай мовы. Прычым у адрозненне ад многіх навукоўцаў знаходзіў магчымым выкарыстоўваць не толькі старажытную тэрміналогію. Але адсутнасць гістарычнага слоўніка, тэарэтычнай распрацаванасці прыватных праблем у гэтым напрамку стрымлівалі натуральную пераемнасць лексічных сродкаў дзвюх не такіх ужо і далёкіх моўных сістэм. Таму, як першасны крок, разглядаў ён толькі тую старажытную лексіку, якая мела карэнную сувязь з жывой народнай мовай. Аднак і ў праграме У. Дубоўкі намечаныя ім падыходы да старабеларускай лексікі не атрымалі належнага развіцця. Старабеларускія словы павінны былі ўжывацца толькі з тым значэннем, якое развілося ў іх падчас бытавання ў народнай мове¹⁰.

Разумеючы абмежаванасць канкрэтнага спосабу, неабходнасць новых пошукаў, ён заклікае больш даследаваць і вывучаць традыцыі старой кніжнай мовы. А работу па ўнармаванню лексікі сучаснай мовы працягваць стварэннем наватвораў.

Але і тут за аснову У. Дубоўка прапануе ўзяць найбольш распаўсюджаныя спосабы ўтварэння слоў з народнай мовы: злучэнне назоўніка з дзеясловам, утварэнне дзеясловаў ад назоўнікаў, утварэнне складаных эпітэтаў, таўталогію¹¹. Уласная творчасць — выдатны прыклад, наколькі былі пашыраны і дапоўнены гэтыя спосабы. Вось толькі невялікі пералік слоў, прапанаваных пісьменнікам у той час для ўжытку: ажыццяўленне, акрынічылі, ападаткаванне, арфазвоннасць, апска-патоля, вядомка, выпламяненне, гарацешная, гойкнулі-крыкнулі, дабрабыт, даляведныя, двузлотка, дубэльты, дынаміць, завядомвае, мілагучны, цемрашал і іншыя.

Паказчыкам вартасці і неабходнасці іх быў так званы «естественный отбор», які з'яўляўся, бадай, найважнейшым фактарам ва ўсёй пісьменніцкай праграме-мадэлі нармалізацыі лексічнага фонду.

Мова ствараецца народам і для народа. Калі тое ці іншае слова ўжываецца большасцю — значыць яно адзінае і патрэбнае, лічыць У. Дубоўка. «Калі якое-небудзь слова, ужытае ў паэтычным творы, другімі не ўжываецца, — яго трэба адкідаць, прабуючы новае»¹².

Зважаючы на тыя ўказанні і рэкамендацыі, якія найбольш часта сустракаюцца ў артыкулах У. Дубоўкі, менавіта яны складаюць тры пункты важнейшых агульных патрабаванняў да слова, перш чым уводзіць яго ў літаратурны слоўнік.

1. Любы наватвор павінен быць выкліканы ў жыццё арганічнай патрэбнасцю, якая вынікае са спецыфікі развіцця беларускай літаратурнай мовы. Пошукі ж новай адзінкі неабходна весці ў першую чаргу для выражэння паняцця, на якое няма адпаведнага слова ў літаратурнай мове ці ўзбагачэння гэтага паняцця новым адценнем. Па-другое, для павелічэння ліку назоўнікаў. Па-трэцяе, для таго, каб пазбегнуць непажаданай аманіміі.

2. Знойдзенае ці створанае слова павінна быць лёгкім для ўспрымання ўсімі носьбітамі мовы.

3. Акрамя гэтага, яно павінна быць знітаным з асноўнай слоўнікавай масай і не парушаць прыроднай уласцівасці мовы, яе мілагучнасці.

На жаль, не ўсе гэтыя прынцыпы, дзякуючы якім жыве літаратурная мова, былі належным чынам распрацаваны, абгрунтаваны самім пісьменнікам, а некаторыя доўгі час не браліся пад увагу нашымі мовазнаўцамі. Ды і многія цікавыя словы, што пасляхова прайшлі праз сіта прыватных і агульных патрабаванняў, якімі часта карыстаўся пісьменнік і яго калегі, альбо забараняліся, альбо служылі падручным матэрыялам пры абвінавачанні ў нацдэмаўшчыне.

Такім чынам, за аснову стварэння мадэлі нарматыўна-стылістычнай сістэмы У. Дубоўкам былі ўзяты рэсурсы жывой народнай мовы, якія не бяздумна ўводзіліся ў літаратурны ўжытак, а абавязкова павінны былі адпавядаць пэўным патрабаванням, накіраваным на замацаванне спецыфічных асаблівасцей беларускай мовы.

Далейшы ход развіцця пацвердзіў слушнасьць многіх назіранняў пісьменніка. Сёння ўсё часцей і часцей чуюцца заклікі звяртацца да нявыкарыстаных яе багаццяў. Так, П. Сцяцко гаворыць: «Час адраджэння нацыянальнай культуры і мовы патрабуе надта ўважлівых клопатаў пра роднае слова. Тут патрэбна зберагаць усё роднае, а не бяздумна пазбаўляцца так званых «дыялектных рысаў»¹³.

¹ Дубоўка У. // Узвышша. 1927. № 2. С. 170.

² Там жа. С. 174.

³ Гл.: Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1968. Т. 2. С. 241—242.

⁴ Узвышша. 1927. № 2. С. 175.

⁵ Там жа. С. 169.

⁶ Там жа. 1928. № 4. С. 164.

⁷ Гл.: Маладняк. 1924. № 5. С. 111.

⁸ Гл.: Узвышша. 1928. № 4. С. 164.

⁹ Там жа. 1927. № 2. С. 178.

¹⁰ Там жа.

¹¹ Там жа. С. 179.

¹² Савецкая Беларусь. 1925. 25 ліст.

¹³ Сцяцко П. // Беларуская мова і літаратура ў школе. 1991. № 1. С. 11.

П. У. СУШКЕВИЧ

БЕЗЭКВІВАЛЕНТНАЯ ЛЕКСІКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ПЕРАКЛАДЗЕ ТВОРАЎ ВАСІЛЯ БЫКАВА НА РУСКІЮ МОВУ

Лексіка кожнай мовы — гэта не толькі сродак намінацыі, захавання і перадачы інфармацыі, але таксама адзін са сродкаў назапашвання і адлюстравання гістарычнага вопыту народа, асаблівасцей яго бытавога ўкладу, вераванняў і звычаяў, культуры. У прадмове да «Расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка» В. Ластоўскі зазначаў: «Слова, гэта не ўмоўны знак для выражэння мыслі, але мастацкі абраз, вызваны найжывейшымі пачуваннямі, якія прырода і жыццё выклікалі ў перабытным чалавеку. Яно знаходзіцца ў цесным зьвязку з народным бытам, яго сьветаглядам, гісторыяй, звычаямі і абычаямі...»¹

Зразумела, што пры перакладзе важна не толькі адэкватна адлюстраваць сістэму вобразаў і паняццяў твора, але і перадаць яго нацыянальна-культурную спецыфіку, што ўсасабляецца ў мове, на якой ён напісаны. «Мастацкі пераклад — гэта не толькі «пераклад» твора з адной мовы на іншую, але і «пераклад» яго з адной нацыянальнай культуры ў іншую, — падкрэслівае В. П. Рагойша. — Падчас перакладу супастаўляюцца, актыўна ўзасмадзейнічаюць не толькі дзве мовы, але і дзве нацыянальныя культуры, літаратуры»².

Гістарычная супольнасць лёсаў беларускага і рускага народаў, генетычная блізкасць і падабенства сістэм беларускай і рускай моў стварае перакладчыку шэраг спецыфічных праблем. Да такіх спецыфічных праблем належыць, у прыватнасці, іспаванне так званых «ілжывых сяброў» перакладчыка. Гэта словы, што «здольныя памылкова атаясамлівацца ў працэсе перакладу ... як ідэнтычныя па форме, так і падобныя, што маюць некаторыя адрозненні ў сваім графіка-фанетычным афармленні»³. Да іх перш за ўсё належаць міжмоўныя амонімы і міжмоўныя паронімы.

Аднак спецыфіка перакладу з блізкароднасных моў не акрэсліваецца аднымі цяжкасцямі. «Больш поўнай перадачы ўсіх відаў інфармацыі арыгінала, — адзначас даследчык, — у немалой ступені садзейнічае лексічная і нават ідыяматычная блізкасць роднасных моў, а таксама з'явы канвергенцыі, якія тлумачацца шэрагам экстралінгвістычных фактараў, супольнасцю культуры, падабенствам шмат якіх паняццяў і